

از امتیازات خارجی تا دغدغه‌های تاجران داخلی

پر واضح است که قاجاریه، نماد بی‌کفایتی در میان مسئولان و دولتمردان ایرانی است. از چنین حاکمان بی‌مسئولی انتظار نمی‌رود که وضع اقتصاد کشور را به شیوه مطلوبی درآورده و اداره کنند.

اقتصاد دوران ناصری

پر واضح است که قاجاریه، نماد بی‌کفایتی در میان مسئولان و دولتمردان ایرانی است. از چنین حاکمان بی‌مسئولی انتظار نمی‌رود که وضع اقتصاد کشور را به شیوه مطلوبی درآورده و اداره کنند.

با این حال اقتصاد ایران در دوران قاجار دستاوردهایی هم داشته است. این گزارش تلاش دارد بر تحولات اقتصادی در دوران ناصرالدین شاه نگاهی داشته باشد. به طور کلی می‌توان اقتصاد دوران ناصری را در پنج محور اساسی قرار داد. نخست خرج بسیار زیاد در حکومت، دوم وضع بد اقتصاد و بودجه خانوار، سوم امتیازات خارجی و وابستگی اقتصادی، چهارم نهادسازی های اقتصادی و پنجم عملکرد موفق برخی تاجار.

نشانه خرج بسیار زیاد حکومت در سفرهای پی در پی ناصرالدین شاه متجلی شد. سفرهایی که آنقدر پرخرج بودند که باعث می شد شاه برای به دست آوردن پول دست به فروش امتیازات ملی بزند. علاوه بر این برخی اقدامات عمرانی مانند خیابان سازی در تهران یا توسعه باغ گلستان هم با مخارج سنگینی همراه بوده است. نکته قابل توجه این است که اقدامات عمرانی اینچنینی که با هزینه گزاف همراه بود نه برای رفاه مردم، بلکه برای رفاه شاه و اطرافیانش یا شباهت ظاهری ایران به فرنگستان بود و فقط خرج چنین کارهایی بر دوش ملت بود.

در همین احوالات شاه و حکومت، مردم با مشکلات اقتصادی بزرگی دست و پنجه نرم می کرد. ناصرالدین شاه از همان روزهای آغازین با بحران اقتصادی روبه رو بود، اما اراده و توانی برای حل مشکلات مردم نداشت. این مشکلات اقتصادی در چند مورد مردم را به اعتراض هم واداشت. ریشه اعتراضاتی همچون لغو امتیازنامه رویتر، نهضت تنباکو و ترور ناصرالدین شاه دیده می شود. نبود نظام دیوانی درست در کشور هم یکی دیگر از دلایل مشکلات اقتصادی مردم در این دوران بوده است. دو موضوع دیگر که باعث می شد مردم در ریاضت اقتصادی بسیاری باشند؛ نبود امنیت و کاهش ارزش پول ملی آن موقع ایران بود. پول ملی ایران در زمان ناصری به صورت نقره بود و ارزش نقره در این سال ها بشدت افت کرده بود. نبود امنیت و وجود سارق و راهزنان بسیار هم باعث می شد امنیت اقتصادی و تجاری مردم به هم بخورد.

اما برای کشوری که سال ها با زمینداری و زراعت به شیوه سنتی، تولیدات صنایع دستی و قاللیافی، بازرگانی و تجارت محدود خارجی و تولیدات دامی زندگی کرده است، کسب درآمد در آن دوران تجدد بسیار سخت بوده است. شاه برای کسب درآمد برای کشور چه برنامه ای داشته است؟ باز شدن درهای کشورهای اروپایی به روی پادشاه ایران و متقابلا سفر فرستادگان اروپایی به ایران باعث شد شاه راه کسب درآمد را بفهمد.

او طی چند قرارداد کلان امتیازات مهمی از کشور را به خارجیان واگذار کرد. مهم ترین این واگذاری امتیازها، قرارداد رویتر بود. طبق این قرارداد ساختن هرگونه راه و راه آهن و سدها از دریای مازندران تا خلیج فارس و بهره برداری از همه معادن ایران (بجز طلا و نقره)، ایجاد مجاری آبی، قنات و کانال ها برای کشتیرانی یا کشاورزی، ایجاد بانک و هر گونه کمپانی صنعتی در سراسر ایران، حق انحصار کارهای عام المنفعه، استفاده و بهره برداری از جنگل ها برای مدت 70 سال و استفاده از گمرکات ایران به مدت 25 سال درازای پرداخت شش میلیون لیره انگلیسی و سود ۵ درصد در اختیار رویتر قرار گرفت. به عبارت ساده تر چیزی شبیه به استعمار آن هم در قالب قرارداد. طبق همین قرارداد بود که نخستین بانک ایرانی با عنوان بانک شاهنشاهی ایران تاسیس شد. شاید جالب باشد که بدانید رویتر، تاجری که طرف این قرارداد بود موسس خبرگزاری رویترز کنونی است. امتیازنامه رویتر با اعتراضات گسترده مردمی فسخ شد.

دیگر امتیازی که ناصرالدین شاه به خارجیان واگذار کرد؛ امتیاز انحصار توتون و تنباکو بود. طبق این قرارداد انحصار تجارت توتون و تنباکو در داخل ایران به شرکت رژی واگذار می شد. ناصرالدین شاه در جریان سفر سوم خود به فرنگ به ابتکار این قرارداد رسیده بود و آن را به فردی انگلیسی به نام تالبوت واگذار کرد. گفته می شود در آن زمان عده زیادی در شغل تجارت توتون و تنباکو بودند و این امتیازنامه می توانست بر زندگی آنها تاثیر داشته باشد. این بود که اعتراضات بالا گرفت و سرانجام با فتوای حرام بودن استفاده از این مواد در آن زمان این امتیاز نامه لغو شد و به سرنوشت قرارداد رویتر دچار شد. ناصرالدین شاه قرارداد دیگری هم برای ورود لاتاری به ایران امضا کرده بود که با واکنش سرسختانه مردم و علمای مذهبی مجبور به فسخ آن شد.

اما منظور از نهادهای اقتصادی چیست؟ گرچه تاسیس نهادهایی همچون بانک و پلیس حاصل امتیازات تجاری به بیگانگان و نیز سفرهای تقریباً بیهوده ناصرالدین شاه به خارج از کشور بود؛ اما نمی توان این موضوع را نادیده گرفت که در ادامه تاریخ وجود این نهادها باعث بهبود وضع اقتصادی کشور شد. در گزارش رسمی سفارت انگلستان از زمان مرگ ناصرالدین شاه هم آمده که بانک شاهنشاهی کمک خوبی برای مخارج دولت در دوره انتقالی داشته و نگذاشته که کار کشور زمین بماند.

در این میان شایسته نیست اگر نام برخی تجار ایرانی را از یاد ببریم. از مهم ترین این تجار حاج محمدحسین اصفهانی صاحب شرکت مشهور به امین الضرب است. مردی که به حکم ناصرالدین شاه بر سمت ریاست ضرابخانه دولتی نشسته بود. در باب اندیشه و عملکرد اقتصادی او گفته اند که امین الضرب پیشنهاد دهنده ایجاد بانک و سرمایه ملی در ایران بود، به تولید داخلی و استفاده از محصولات وطنی اهمیت می داد و دغدغه نوسازی کارخانه های ایران را داشت. او همچنین یکی از فعالان مبارزه نهضت توتون و تنباکو بود و به همین دلیل هم مورد غضب حکومت قرار گرفت، اما سرانجام نامی نیکو از خود به یادگار گذاشت.